

Mijn onderzoek heeft als titel: “Nieuw Verbond en Belijdenisdoop, aanzet tot een baptistische verbondstheologie”. Het betreft een systematisch theologisch onderzoek, dat zijn wortels heeft in de historische theologie. Het historisch theologisch onderzoek, als eerste onderdeel van het algemene onderzoek, betreft het doopdebat tussen Hubmaier en Zwingli, vervolgens
5 Marpecks verbondstheologie en tot slot het onderzoek naar de verbondstheologie van Bullinger. De onderzoeken naar Hubmaier en Marpeck zijn op grond van primaire bronnen, omdat zij hoofdonderdelen zijn van het onderzoek naar de verhouding tussen Nieuw Verbond en Belijdenisdoop. Het tweede onderdeel betreft de hedendaagse baptistische verbondstheologie. Het derde onderdeel zal een aanzet zijn tot een baptistische
10 verbondstheologie, gebruikmaken van de historische theologie en een kritische beschouwing op de hedendaagse baptistische verbondstheologie. Onderstaande betreft een eerste versie van een hoofdstuk in wording. Dit hoofdstuk zal als laatste onderdeel zijn van het historisch onderzoek.

15 Liebrecht Hellinga
Delfzijl, 19-05-2016

20 **Heinrich Bullinger**

1. Inleiding

Door Zwingli zijn de eerste contouren van een verbondstheologie geschreven in de kerkelijke
25 historie. Marpeck werkte een doperse verbondstheologie uit. Twee vormen van verbondstheologie die tekenend zijn voor twee richtingen binnen het protestants christendom. Deze beide vormen van verbondstheologie kenmerken zich door de volgende drie onderdelen. Als eerste het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit. Vervolgens de vraag naar de identiteit van de kerk en ten derde de vraag naar de betekenis van de doop.

30

Het is Heinrich Bullinger (1504-1575) geweest die een verbondstheologie heeft ontwikkeld, voortgaande op de contouren van Zwingli's verbondsdenken. In dit laatste onderdeel van het historisch theologisch onderzoek wordt aandacht gegeven aan de verbondstheologie van Bullinger. De verbondstheologie van Bullinger is geen hoofdonderdeel van dit onderzoek,

maar een neven-onderzoek vandaar dat secundaire bronnen worden geraadpleegd. Secundaire bronnen geven een werkbare indruk van Bullingers theologisch denken en zijn verbondstheologie. De reden kort aandacht te geven aan Bullinger is om de aanzet voor een Baptistische verbondstheologie meer concreet te kunnen definiëren. Een andere reden kort
5 aandacht te geven aan Bullinger is dat vanwege de verbondstheologie van Bullinger, de afstand tussen dopersen en reformatorischen is vergroot. Hypothetisch kan daarom worden verondersteld dat zijn verbondstheologie ook handvatten aanreikt deze afstand kritisch te bevragen en wellicht mogelijkheden aanreikt tot het overbruggen daarvan. Historicus Leu geeft aan dat twee leerstellige onderwerpen de verschillen kenmerken tussen Bullinger
10 (Zwingli) en dopersen. Het belangrijkste verschil wordt genoemd “the question paedo- versus credobaptism”. Het tweede verschil betreft de verhouding kerk en staat.¹ Beide onderwerpen zullen worden uitgewerkt in dit onderdeel.

Met dit neven-onderzoek zullen de voorgaande onderdelen over Hubmaier en Marpeck
15 worden beschouwd. De verbondstheologie van Bullinger en de verbondstheologie van Marpeck en de verbondsgedachte van Hubmaier zullen naast elkaar worden geplaatst. Bullinger, Marpeck en Hubmaier zullen in het bijzonder met elkaar worden vergeleken op drie verschillende onderwerpen. In de eerste plaats het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond, vervolgens de identiteit van de kerk en in de
20 derde plaats de betekenis van doop. Doel is op deze manier een aanzet voor een Baptistische verbondsleer te definiëren. Eerst volgt een introductie van Heinrich Bullinger en een schets van zijn verbondstheologie, waaronder twee uitweidingen over het historisch perspectief van het verbond en de uitverkiezing. Vervolgens zullen de drie genoemde onderwerpen worden uitgewerkt.

25

2. Introductie Heinrich Bullinger en schets van zijn verbondstheologie

Bullinger volgde Zwingli op als reformatorisch pastor in Zurich, toen deze was gesneuveld op 11 oktober 1531. Bullinger ontmoette Zwingli voor het eerst in 1523. Ondanks hun

¹ Urs B. Leu, “Bullinger and the Anabaptists”, <http://www.anabaptist.ch/e-f/documents-in-english/Bullinger%20and%20Anabaptists.pdf>. “A Brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, Heinrich Bullinger (1534) in Charles S. McCoy and J. Wayne Baker, *Fountainhead of Federalism, Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition* (Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1991), 114. Dr. Leu is werkzaam als historicus aan de Zentralbibliothek Zürich.

leeftijdsverschil werden zij goede vrienden. Bullinger stond Zwingli bij in zijn controverse met de dopersen in januari 1525. Deze controverse ging voornamelijk over de doop. Dit doopdebat werd van de zijde van dopersen gevoerd door Felix Manz, Conrad Grebel en Wilhelm Reublin, als voorstanders van doop van gelovigen, anders verwoord de
5 belijdenisdoop. Zwingli verdedigde de kinderdoop door deze te vergelijken met de oudtestamentische besnijdenis. Daarmee legde Zwingli de basis voor zijn verbondsdenken ter onderbouwing van zijn doopleer.² Dit verbondsdenken, als onderbouwing van de kinderdoop, heeft Zwingli verder uitgewerkt in het schriftelijk debat met Hubmaier.³ Het was in deze periode weliswaar, dat Bullinger ook met Hubmaier kennis heeft gemaakt.⁴ Bullinger heeft
10 voornamelijk met Zwitserse (Zuricher) dopersen te maken gehad.⁵ In de Zuricher debatten met dopersen heeft Bullinger kennis met Hubmaier gemaakt. Voor zover bekend heeft Bullinger de Oostenrijker Marpeck niet gekend. Dit neemt niet weg dat hij kennis had van diens verbondsdenken, aangezien de werken van Marpeck onder dopersen brede bekendheid genoten en ook Bullinger van deze werken op de hoogte was. Tevens wijst Leu erop dat
15 Bullinger verschillende leerstellingen van dopersen heeft verworpen als bedreiging van zowel de kerkelijke als de sociale orde.⁶ Dit maakt het aannemelijk dat hij werken van Marpeck heeft gekend.

Bullinger ging voort op de leer van Zwingli. Stephens⁷ echter wijst erop dat door Bullingers invloed de contouren in de reformatorische theologie meer concreet werden. Hij noemt de
20 volgende onderwerpen waarin die invloed van Bullinger zich laat gelden: het theocratisch karakter van de reformatorische theologie, betekenis van de Schrift als één geheel, benadrukking van Gods voorzienigheid en uitverkiezing, het onderscheid tussen de beide naturen van Christus, de positie en vrijheid van de Geest, het verbond, het nieuwe leven, de visie voor de kerk en samenleving onder de heerschappij van God met een rol voor de staat in
25 het leven van de kerk.⁸ Hier past ook de stelling van McCoy en Baker dat verbondstheologie

² C. Arnold Snyder, *Anabaptist History and Theology, An Introduction*, Kitchener, Ontario: Pandora Press, 1995 [2002], 54. Williams, 215, 224-226. Leu, Scheidegger, 43-46.

³ Williams, 224-239.

⁴ David C. Steinmetz, *Reformers in the Wings*, twin brooks series, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1981 [Fortress Press, 1971], 135.

⁵ Urs B. Leu, "Bullinger and the Anabaptists", <http://www.anabaptist.ch/e-f/documents-in-english/Bullinger%20and%20Anabaptists.pdf>.

⁶ Ibid. Volgens Leu wees Bullinger dopersen af als opruiende revolutionairen (seditious revolutionaries). Zijn afkeer van dopersen is vooral gebaseerd op de veronderstelling dat de Zuricher dopersen samenspannen met de revolutionaire Thomas Müntzer. Gebruikmakende van zijn invloed als meest invloedrijke pastor van Zurich vervolgde Bullinger de dopersen evenals Zwingli deed.

⁷ W. Peter Stephens, Professor Church History, University of Aberdeen, UK.

⁸ David Bagchi and David C. Steinmetz, *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, Cambridge University Press, 2004, 98.

en politieke filosofie beide cruciaal zijn voor het verstaan van de reformatorische traditie.⁹ In 1528 publiceerde Bullinger zijn theologisch concept over het verbond. In 1535 publiceerde hij zijn *De Testamento sen foedere Dei unico & aeterno*,¹⁰ (*The Covenant of Het verbond*) wat door McCoy en Baker wordt opgevat als verbondstheologie in basale vorm. Het wordt gezien als het meest belangrijke en invloedrijke werk van Bullinger op de reformatorische traditie.¹¹ Met name was Bullingers invloed groot op de reformatorische theologie in het algemeen.¹² Vooral zijn sacramentele theologie die voortvloeide uit het model van Zwingli, vervolgens zijn leer op het verbond en als derde zijn eschatologie.¹³

10 Dat Bullinger Zwingli opvolgde als pastor van Zurich en als theoloog, houdt niet per se in dat zijn theologie dezelfde was als die van Zwingli. Stephens geeft de volgende verschillen weer. Bullinger benadrukte meer dan Zwingli dat God èn Woord èn sacramenten gebruikt, die alleen effectief zijn voor de uitverkorenen. Daarnaast is er meer nadruk op de rol van de Geest en een meer duidelijk verwijzen naar het deel uitmaken van Christus. Zowel bij Zwingli als 15 Bullinger is het verbond belangrijk. Maar Stephens wijst erop dat door theologen tevens wordt gezegd dat Zwingli een theologie had op het verbond en dat Bullinger een verbondstheologie had. Dit onderscheid wordt toegepast om weer te geven dat verbond meer dominant is in de theologie van Bullinger dan bij Zwingli het geval was.¹⁴ Bullinger sloot aan bij de verbondsgedachte van Zwingli en werkte deze verder uit, door verbond op te vatten als 20 dogmatisch principe. Volgens Steinmetz is vooral de continuïteit kenmerkend voor de verbondstheologie van Bullinger.

Het denken in verbondstermen was niet uniek voor Bullinger, maar de wijze waarop Bullinger het verbond tussen God en Zijn volk verwoordde was nieuw. Was bij Zwingli het verbond 25 vooral middel voor de verdediging van de kinderdoop, bij Bullinger had het verbond een prominente plaats in zijn theologie.¹⁵ Het woord of begrip “verbond” was volgens Baker veel

⁹ Charles S. McCoy and J. Wayne Baker, *Fountainhead of Federalism, Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition* (Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1991), 7.

¹⁰ Vertaald door McCoy en Baker “A Brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”. McCoy and Baker, 99-138.

¹¹ McCoy and Baker, 12, 19, 21.

¹² Richard A. Muller, P.J. Zondervan Professor Historical Theology, Calvin Theological Seminary, Mississippi, USA.

¹³ Bagchi and Steinmetz, 133.

¹⁴ Bagchi and Steinmetz, 99.

¹⁵ Over de discussie op in hoeverre Bullinger zijn verbondsdanken afhankelijk was van Zwingli, zie Baker, 2-6. Baker stelt dat de notie van verbond of testament als basis voor relatie tussen God en gelovigen vrij algemeen was ten tijde van Zwingli. Zwingli introduceerde het denken van eenheid van verbond. Cruciaal voor

en breed gebruikt door Protestantse hervormers. Bullingers opvatting van verbond was uniek te noemen, omdat zijn verbondopvatting bilateraal en conditioneel was.¹⁶ De meeste verbondopvattingen waren eenzijdig, zoals bijvoorbeeld die van Luther en Calvijn en die van dopersen. Bovenal was het verbond volgens Bullinger basis voor een christelijke
5 gemeenschap, bestaande uit kerk en samenleving.¹⁷ Volgens Bullinger was sprake van één verbond dat God voor het eerst was aangegaan met Adam.¹⁸
Het verbond was voor Bullinger meer dan een theologisch concept of principe.¹⁹ Het verbond was voor Bullinger als een goddelijk testament voor een christelijke samenleving en een eenzijdige belofte van verlossing voor de door God uitverkorenen.²⁰ Bullingers
10 verbondsdenken betreft een verstrengeling van kerk, staat en samenleving, wat hij baseerde op zijn beschouwing van het oude testament. De periode van de reformatie was een herstel van het door God bedoelde verbond.²¹ De nadruk lag daarmee op het onderwijs: door de periode van de reformatie was het onderwijs vernieuwd en werden kerk en samenleving hervormd volgens het vernieuwd verbond.²² Bullinger was daarmee vooral gefocust op de
15 samenleving van Zurich.

Voor zijn unieke verbondopvatting leunde Bullinger op de eerste kerkhistoricus Eusebius, op Augustinus en op Irenaeus. Augustinus en Eusebius aanvaardden beiden de eenheid van oude en nieuwe testament in soteriologische termen. Geen van de vroege kerkvaders ontwikkelde
20 een bilaterale, conditionele notie van het verbond, uitgezonderd Irenaeus.²³

de gedachte van verbondseenheid was zijn *Taufbüchlein (Über Doctor Balthazars Touffbüechlin waarhaffte gründte antwort, 5 november 1525)*. In *Taufbüchlein* benadrukte Zwingli de continuïteit tussen het oude en het nieuwe verbond, terwijl het verbondsteken veranderde van besnijdenis in kinderdoop. Al in *De Scripturae negotio* (30 november 1523) stelde Bullinger de eenheid van oud en nieuw verbond en verklaarde daarmee eerder dan Zwingli dat het oude testament belofte was en het nieuwe testament de vervulling daarvan. Daarin ging Bullinger ver: het oude testament was De Schrift en het nieuwe testament was interpretatie van De Schrift.

¹⁶ Baker, 15-16, 25.

¹⁷ Baker, xxi-xxii.

¹⁸ Baker, 6.

¹⁹ Baker, 121.

²⁰ Baker, 53.

²¹ Baker, 107.

²² Baker, 112.

²³ Baker, 23.

Zoals Baker laat zien²⁴ duidde Bullinger “verbond” als *foedus*²⁵ en *testamentum*.²⁶ Veelal werd door zestiende eeuwse theologen *foedus* gebruikt om verbond te duiden als een testament in de soteriologische betekenis. Bullinger verwees naar een wederzijds verbond of *pact* en gebruikte daarvoor zowel de term *foedus* als ook *testamentum*.

5 *Testamentum* was de meest brede term van deze twee en omvatte de idee van belofte of laatste wilsbeschikking. Volgens Bullinger kende *testamentum* drie betekenissen.²⁷ Naast laatste wilsbeschikking (naar Matteüs 26:28; Galaten 3:15-18; Hebr. 9:1-5) betekende *testamentum* ook een belofte bevestigd door een eed (naar Lukas 1:72-74; Handelingen 3:25) en als derde droeg *testamentum* de betekenis van *pact* (*pactum*)²⁸ of verbond (*foedus*), zoals in
10 Genesis 15 en 17. *Foedus* betekende voor Bullinger een wederzijdse overeenkomst tussen vijanden.²⁹ Hoewel Bullinger de termen wisselend en niet tegenstrijdig gebruikte, gaf hij *testamentum* de primaire betekenis van verbond. Daarbij moet in acht worden genomen dat “verbond”, *foedus*, in de zestiende en zeventiende eeuw niet alleen een theologische term was, maar het was tevens een politieke term.³⁰ Dit zou vooral tot uitdrukking komen in Bullinger
15 zijn historisch perspectief van verbond, waarover meer in paragraaf 2.1.

Het ideaal van Bullinger was een christelijke samenleving op grond van het verbond, onder gezag van christelijke magistraten.³¹ Normatief voor deze christelijke samenleving was het oude testament, want Gods verbond met Zijn volk was één eeuwig verbond dat was ontstaan
20 in het oude testament, begonnen met Adam.³² Doel van het verbond was volgens Bullinger de schepping en het voortbestaan van een ware gemeenschap van gelovigen waarvan alle mensen deel uitmaakten door middel van de doop, zoals allen deel uitmaakten van Israël door middel van de besnijdenis.

²⁴ Baker, xxii. Baker vermeldt dat theologische termen zoals predestinatie en rechtvaardiging gerelateerd zijn aan de begripsvorming van verbond. Echter het onderzoeken van deze termen en het gebruik daarvan gaat verder dan de bedoeling van dit onderzoek.

²⁵ *Foedus* = “verbond”, ook wel vertaald als “belofte”. “A brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, McCoy and Baker, 103.

²⁶ *Testamentum* = “een getuigenis van wilsbeschikking”, ook wel vertaald als “belofte.” “A brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, McCoy and Baker, 101.

²⁷ Baker 16-17.

²⁸ *Pact* = “overeenkomst”, “belofte.” “A brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, McCoy and Baker, 102.

²⁹ Baker, 17.

³⁰ McCoy and Baker, 12.

³¹ “A covenanted Christian commonwealth under the complete authority of the Christian magistracy.” Baker, xxiii. Vergelijk TRE, band VII Lieferung 3, Dezember 1980.

³² Baker, xxiii.

Hier komen een tweetal gedachten samen die verschillen met doperse inzichten, in het bijzonder die van Hubmaier en Marpeck. De eerste gedachte betreft de uitverkiezing. Bullingers verbondsdenken was sterk verbonden met de uitverkiezing.³³ God verbond zich met hen die Hij liet wedergeboren worden en liet reinigen door Zijn Geest met het bloed van Christus. De doop was vervolgens het verbondsteken dat tot uitdrukking bracht dat de gedoopte behoorde tot Gods (uitverkoren) volk en daardoor gerechtvaardigd was. Tevens was de gedoopte verplicht tot het liefhebben en dienen van God en zijn naaste.

De tweede gedachte betreft het historisch perspectief van het verbondsdenken. Volgens Bullinger is de geschiedenis van Gods volk gelijk aan de geschiedenis van verlossing, wat in feite de geschiedenis van het verbond is.³⁴ Daarmee is het verbond de theologische drager van de verhouding tussen God en mens. Hubmaier daarentegen heeft weinig over verbond geschreven, zeker geen theologische gedachten daaraan gewijd. Verbond was voor hem een daad van geloof die tot uitdrukking kwam in de doop. Voor Hubmaier was de doop een verbond in die zin dat de gelovige zich vrijwillig verbond aan Christus.³⁵ Marpeck daarentegen kan worden beschouwd als een verbondsdenker. Hij heeft zich laten beïnvloeden door de doper Hans Denck, die het verbondsdenken heeft gebruikt om het onderscheid tussen oud en nieuw verbond te duiden. Evenals Denck sprak ook Marpeck over verbond als “Ordnung Gottes” en wendde het verbondsdenken aan om een bewuste en vrijwillige doop op persoonlijk geloof te verdedigen.³⁶ Wat het verbondsdenken van Marpeck kenmerkt is dat zijn verbondstheologie vooral een vorm van gemeentetheologie is, zoals is uitgewerkt in het onderzoek naar Pilgram Marpeck.

Hierdoor wordt al duidelijk dat de verbondsbeschouwing van Bullinger verschilt van de manier waarop Marpeck en Hubmaier dat deden. Een belangrijk verschil betreft het historisch perspectief. Daarom zal daar eerst aandacht aan worden gegeven en vervolgens aan de gedachte van de uitverkiezing.

³³ Baker 52-53.

³⁴ Baker, 55. Deze stelling werkt Baker uit in zijn derde hoofdstuk ““Look from Adam”: The People of God in Old Testament Times”, 55-79.

³⁵ “On Infant Baptism against Oecolampad.” Pipkin, H. Wayne and Yoder, John H., *Balthasar Hubmaier, Theologian of Anabaptism* (Scottsdale, PA, Waterloo, Ont.: Herald Press, 1989), 290. (*Briefe und Akten zum leben Oekolampads, Vol 1*, no.238, 341-344.)

³⁶ Kiwiet, 85-86. Kiwiet verwijst in voetnoten naar onder andere Hans Denck, *Von der wahren Lieb*, geciteerd in L. Keller, “Ein Apostel der Wiedertäufer”, *Allgemeine Deutsche Bibliographie* (1884). Joh. Bader, *Brüderliche Warnung ... Ein sonderlich Gespreck met H. Dencken* (1572). Williams, 260-263.

2.1. Historisch perspectief

Zoals vermeld was de geschiedenis van Gods volk volgens Bullinger hetzelfde als de heilsgeschiedenis, wat weer hetzelfde is als de geschiedenis van het verbond. Dit verbond beslaat Gods handelen van Adam tot en met de apostolische tijden, waarbij de huidige periode van de kerk ook tot de apostolische tijden behoren.³⁷ Dit maakt duidelijk dat voor de reformatische traditie de verbondstheologie (federalisme) het historische uitgangspunt vormt voor kerk en staat.³⁸ Bullinger heeft dit uitgewerkt in zijn *De Testamento sen foedere Dei unico & aeterno*, verder genoemd *Covenant of God* (naar de vertaling van McCoy and Baker). Dit houdt concreet in dat het nieuwe testament, de geschiedenis van de kerk en de periode van de reformatie, worden verklaard vanuit en door het oude testament.

Zonder *Covenant of God* expliciet te onderzoeken (wat geen doel is van dit onderdeel) worden slechts de hoofdgedachten van dit werk vermeld op grond van secundaire werken. De bedoeling is het onderscheid te duiden tussen de verbondstheologie van Bullinger en die van Marpeck.

Bullinger laat zijn verbondstheologie beginnen bij Adam. Daar lag volgens hem het begin van het christelijk geloof. Daarom was sprake van één verbond, één geloof en één kerk, van Adam tot de tijd waarin Bullinger leefde (en verder).³⁹ De belofte van Genesis 3:15 vormde voor hem de grondslag voor de belofte van eeuwig leven (heil) voor wie trouw is aan God en tevens basis van het christelijk geloof. Adam en Eva waren daarom ook ware christenen.⁴⁰ Bij ieder ingrijpende gebeurtenis vond er vervolgens vernieuwing plaats van het één en hetzelfde verbond dat God met Adam en Eva was aangegaan. Bij Seth, Noach, Abraham, Mozes, enzovoort.

Aan Abraham werd de besnijdenis, als sacrament van het verbond, gegeven.⁴¹ In *Covenant of God* staat Bullinger stil bij de vraag wie “het zaad van Abraham” is. Daarbij vertaalt hij “zaad van Abraham” als zijnde “volk van God”, anders verwoord: “zij die in Christus zijn”. Hij maakte de keus dat niet iedereen die een nakomeling van Abraham is behoort bij het volk van God. Alleen zij behoren tot het volk van God die trouw zijn (gehoorzaam) aan het verbond van God. Zij worden “een zoon van de belofte” genoemd.⁴²

³⁷ Baker, 55.

³⁸ McCoy and Baker, 7, 12

³⁹ Baker, 56.

⁴⁰ Baker, 57.

⁴¹ Baker, 59.

⁴² “A brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, McCoy and Baker, 106-108.

Vanwege de wetgeving werd Mozes Gods instrument voor het ontwikkelen van een georganiseerde kerk en gelovige gemeenschap (commonwealth). De oudtestamentische profeten stonden vervolgens model voor de hedendaagse regering.⁴³ De relatie kerk en staat was daarmee een Bijbels en een verbondsgegeven. Daarbij moet worden vermeld dat Bullinger de periode van de reformatie beschouwde als verlengde van de periode van het nieuwe testament: in de reformatie werden kerk en samenleving hervormd naar nieuwtestamentisch model. Het reformatorisch geloof beschouwde als het apostolisch geloof. Voor het verbond tussen God en Zijn volk was de periode van de reformatie als een restitutie van het verbond,⁴⁴ dat God van begin af was aangegaan met Adam. Daardoor ontstond voor Bullinger één continuerende verbondslijn van Adam naar de periode van reformatie.

De gedachte van een eenheid tussen kerk en staat werkte Bullinger verder uit naar aanleiding van de geschiedenis van de uittocht uit Egypte. De ontwikkelingen van Israël tijdens de woestijntocht werden opgevat als de groei van een staat geleid door het christelijk geloof, waarin door God geordineerde (en daarmee gelovige) leiders het volk en de kerk regeren, op basis van Gods wetten.⁴⁵ Als belangrijk onderdeel van Gods verbond met Zijn volk waren de wetten ingesteld, inclusief de tempeldienst met de offers en priesterorde. Hiermee wordt ook het bilaterale karakter van het verbond onderstreept.⁴⁶

Het nieuwe verbond was vooral een vernieuwing van het één en zelfde verbond dat God met Adam en Eva was aangegaan. Daarom was het nieuwe verbond in essentie niet nieuw en is tussen oud en nieuw verbond sprake van continuïteit. De enige discontinuïteit van het “nieuwe verbond” betrof de mensen met wie God een verbond aanging. Onder het “oude verbond” was dit het volk Israël, onder het nieuwe verbond was dit de kerk. De Joden, of het Israël van het oude testament, zijn volgens Bullinger door God verworpen vanwege hun voortdurende verzet tegen het verbond.⁴⁷ In plaats van Israël is de kerk het verbondsvolk van God geworden, wat Bullinger voornamelijk baseerde op Handelingen 15 en de verwijzing

⁴³ Baker, 59-60, 92.

⁴⁴ Baker, 101-103, 107.

⁴⁵ Baker 65-67

⁴⁶ Baker, 76-78. Het woord *berith* zou dit conditionele karakter, volgens Bullinger, benadrukken. Het Christelijk geloof noemde hij een *religio*, dat zou zijn afgeleid van *religare* en “binden” betekend. Baker, 76.

⁴⁷ Baker, 56, 88.

aldaar naar Amos 9:11-12.⁴⁸ Baker merkt terecht op dat Bullinger meer onderzoek had mogen doen naar de verhouding tussen oud en nieuw verbond.⁴⁹ Daarover meer in onderdeel 3.1.

De komst van Christus betekende voor de verhouding oud en nieuw verbond weinig tot geen verschil. Christus bevestigde het verbond dat God vanaf Adam was aangegaan met Zijn volk.

5 Aan Abraham was de komst van Christus reeds toegezegd.⁵⁰ Volgens Bullinger werd niets in het nieuwe testament over Christus bekendgemaakt dat niet in het oude testament al was geleerd of door profetie bekend was gemaakt.⁵¹ Wat met de komst van Christus verschilde was de instelling van tempeldienst inclusief de offers. Het grote verschil was vooral de vernieuwing van het verbondsvolk en de sacramenten. Wat in stand bleef was het bilaterale karakter van het verbond, op grond waarvan de Joden verworpen zouden zijn: zij zouden volgens Bullinger ongehoorzaam zijn geweest aan Gods verbond. Zelfs de oudtestamentische profetieën over het herstel van Israël werden door Bullinger geïnterpreteerd als zijnde vervuld in Christus en wordt herkend in de apostelen en de universele kerk van het nieuwe testament.⁵²

15

Het historisch perspectief van het verbond betekent concreet dat in de Bijbel en de geschiedenis van de kerk sprake is van één en hetzelfde verbond dat God begonnen is met Adam: er is sprake van één continuerende lijn van Adam tot en met vandaag. Voortdurend heeft God het verbond vernieuwd, wat betekent dat er geen inhoudelijk onderscheid bestaat tussen oud en nieuw verbond. Daarnaast houdt het historisch perspectief ook in dat het oude testament gezaghebbend is voor de interpretatie van het nieuwe testament en de kerk van alle tijden.

20

Redenerende vanuit dit historisch perspectief was de periode van de reformatie een periode van verbondsvernieuwing. Bullinger richtte zich in het bijzonder tegen de misstanden van de Rooms-katholieke kerk en leer. Daarnaast zag hij in de beweging van de dopersen een bedreiging. De dopersen keerden zich tegen de reformatorische gedachte van kerk en staat, waarover in voorgaande onderdelen “Over de doop, debat tussen Hubmaier en Zwingli” en “Pilgram Marpeck” reeds is geschreven. Door te benadrukken dat kerk en staat van elkaar gescheiden dienen te zijn werden dopersen, ook wel radicalen genoemd, gezien als bedreigers van de toenmalige samenleving van Zurich. Door hun visie op kerk en staat weerspraken

30

⁴⁸ Baker, 89.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ “A brief Exposition of the One and Eternal Testament or Covenant of God”, McCoy and Baker, 110.

⁵¹ Baker, 77.

⁵² Baker, 88-89.

dopersen ook de verbondstheologie zoals Bullinger deze verwoordde, vooral vanwege een ander perspectief op de heilsgeschiedenis.

De Baptistentheoloog Olof de Vries schrijft: “in de doperse geschiedenis­theologie speelt de strijd tussen de oude en nieuwe aïoon, tussen het rijk der duïsternis en het rijk van Christus, een zeer belangrijke rol.”⁵³ De plaats van de overheid was voor de meeste dopers onderdeel van de oude aïoon. Daartegenover kwam door Christus het nieuwe aïoon, waar de gemeente (of kerk) van Christus deel van uitmaakt.

Hubmaier stelt dat met Christus een nieuwe periode in de heilsgeschiedenis is aangebroken. Met de komst van Christus is volgens Hubmaier, in *Von dem Christlichen Tauff der Gläubigen*, een nieuwe verhouding tussen God en mensen aangebroken. Vooral door de opstanding van Christus is de oude periode afgesloten en is een nieuwe fase van de heilsgeschiedenis aangebroken.⁵⁴ De doop plaatst de gelovigen in een nieuwe verhouding met God, dankzij de opstanding van Christus die in de doop tot uitdrukking komt.

Volgens Hubmaier was een christelijke overheid echter wel mogelijk. Een christelijke overheid was ook niet in dienst van het rijk van de duïsternis. In dat geval kende Hubmaier de christelijke overheid een plaats toe naast de gemeente. Daardoor bleef er onderscheid bestaan tussen kerk en staat, omdat in de gemeente het werk van Christus in de geschiedenis werd voorgezet, door middel van doop, avondmaal, tucht en zending. Een christelijke overheid was volgens Hubmaier een andere instelling van God. Haar taken hebben geen gevolgen voor het eschaton, in tegenstelling tot de taken van de gemeente.⁵⁵

De door De Vries beschreven samenvatting van doperse theologie van geschiedenis is herkenbaar bij Marpeck. Marpeck besteedde veel aandacht aan de verhouding tussen het oude en het nieuwe verbond. Met zijn verbondstheologie heeft Marpeck willen aantonen hoe God met de (gelovige) mens handelt en hoe God en de gemeenschap van gelovigen met elkaar in verhouding staan. De kern van Marpecks verbondsdenken is de menswording van Christus. Beïnvloed door Hans Denck werd de menswording en het sterven van Christus opgevat als een beschrijving van de historische situatie dat “het evangelie voor allen straalt, niet door allen aangenomen wordt.”⁵⁶ Marpeck leefde in de veronderstelling dat de periode van de

⁵³ O.H. de Vries, *Leer en Praxis van de vroege dopers, uitgelegd als een theologie van de geschiedenis* (Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra, 1982), 20.

⁵⁴ De Vries, 10, 13.

⁵⁵ De Vries, 20-21.

⁵⁶ De Vries, 53.

reformatie teken was dat de geschiedenis in een laatste en beslissende fase terecht was gekomen.⁵⁷ Deze veronderstelling is hoogstwaarschijnlijk te wijten aan de intens roerige periode van de reformatie, waarin Lutherse en reformatorische christenen tegenover dopersen stonden, die zichzelf daarnaast tegenover spiritualisten plaatsten. Dit komt onder andere tot uitdrukking in Marpecks' geschrift *Aufdeckung der Babylonischen Hurn*⁵⁸ (verder genoemd: *Aufdeckung*).

In *Aufdeckung* legde Marpeck een theologische argumentatie neer voor de verhouding tussen kerk en staat en daarnaast voor de verhouding oud en nieuw verbond. Marpeck verwees naar de komst van een nieuw Koninkrijk en een nieuwe vrede op aarde. Met de komst van Christus als mens is de geestelijke vrede en het geestelijke Koninkrijk gekomen. Daarmee was het oude verbond tot vervulling gekomen en is een nieuwe periode ontstaan: een nieuw verbond (*ein neuen bundt*). De periode van dit nieuw verbond wordt volgens Marpeck gekenmerkt door de vergeving van zonden en de uitstorting van de heilige Geest over allen die geloven en daarmee de werkzaamheid van de Geest van God in de gelovigen. Deze werkzaamheid komt tot uitdrukking door vrede en eenheid onder gelovigen. Dit argument is door Marpeck uitgewerkt in *Clare Verantwortung* en *Klare Unterricht*. Kenmerkend voor het nieuwe verbond en de uitwerking van het nieuwe verbond is de komst van Christus: de incarnatie als theologisch argument. Een kritische kanttekening betreffende "vrede en eenheid onder gelovigen" is hier op zijn plaats: in hoeverre beschouwde Marpeck de reformatorische christenen en spiritualisten als ware gelovigen? Zoals geconstateerd in het onderzoek naar Pilgram Marpeck leek zijn stelligheid over "vrede en eenheid onder gelovigen" uitsluitend dopersen te betreffen, en zouden reformatorischen en spiritualisten niet als ware gelovigen worden beschouwd. De in de inleiding genoemde afstand tussen reformatorischen en dopersen blijkt van beide kanten te zijn versterkt. Deze afstand verdient aandacht in het derde onderdeel van dit onderzoek naar de verhouding nieuw verbond en belijdenisdoop.

Het theologisch argument voor de verhouding tussen oud en nieuw verbond was de incarnatie. Daarnaast heeft Marpeck in *Aufdeckung* de incarnatie eveneens uitgewerkt als theologisch argument voor de verhouding kerk en staat. Als onderdeel van de identiteit van de volgeling van Christus noemt Marpeck de geweldloosheid, want geweldloosheid was voor Marpeck

⁵⁷ Neil Blough, *Christ in Our Midst, Incarnation, Church and Discipleship in the Theology of Pilgram Marpeck* (Kitchener: Pandora Press, 2007), 119-125.

⁵⁸ Vertaald bekend als *Exposé of the Babylonian Whore*.

kenmerkend voor Christus en daarom ook voor Zijn volgelingen. Geweldloosheid was voor Marpeck: onderdanig en gehoorzaam willen zijn aan overheden en autoriteiten, omdat zij zijn aangesteld door God. Overheden en autoriteiten enerzijds en de kerk van Christus anderzijds staan los van elkaar vanwege hun oorsprong. Overheden en autoriteiten vinden hun oorsprong in hun eigentijdse generatie. Kerken daarentegen komen voort uit Christus en zijn direct onderworpen aan Hem.

Zowel Hubmaier als Marpeck maken de overheid tot onderdeel van de oude aïon, zoals volgens De Vries kenmerkend is voor doperse geschiedenistheologie. Daarin geeft Hubmaier ruimte voor een christelijke overheid, die niet in dienst staat van het rijk van de duisternis. Volgens Marpeck heeft een overheid een andere oorsprong dan een kerk, ongeacht of deze overheid christelijk is. Hubmaier en Marpeck benadrukken beiden, weliswaar onafhankelijk van elkaar, dat door de komst van Christus een andere verhouding is ontstaan tussen God en mensen. Hiermee wordt het verschil gedefinieerd vanuit historisch perspectief. Het historisch perspectief van dopersen en dat van Bullinger verschilt in het interpreteren van Gods ingrijpen in de geschiedenis.

Bullinger definieerde verbondstheologie als historisch perspectief voor kerk en staat. Marpeck niet. Verbondstheologie bij Marpeck is gemeentetheologie, zoals duidelijk wordt in zijn *Verantwortung*, voorafgegaan door *Varmanung*, ook wel genoemd *Das Buch der Bundesbezeugung* of *Taufbüchlein*. In tegenstelling tot Bullinger kende Marpeck slechts discontinuïteit tussen oud verbond (oude testament) en nieuw verbond (nieuw testament), op basis van de incarnatie. Mede door deze discontinuïteit blijft bij Marpeck onbeantwoord wie volk van God is en wat het betekent volk van God te zijn.

Het verschil in historisch perspectief tussen de verbondstheologie van Bullinger en die van Marpeck kan worden samengevat als het verschil tussen continuïteit en discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond. Bullinger hanteerde een continuerende verbondsbeschouwing, in tegenstelling tot Marpeck. Dit verschil, als één van de belangrijkste verschillen tussen beide verbondsbeschouwingen, zal onder paragraaf drie nader worden uitgewerkt en zal een belangrijk onderdeel zijn voor de benadering van een baptistische verbondsbeschouwing.

2.2. Gedachte van uitverkiezing

Voor Bullinger was de uitverkiezing onlosmakelijk onderdeel van de verbondsleer⁵⁹ en direct verbonden met het verbond.⁶⁰ Het verbond was volgens Bullinger een eenzijdige belofte van verlossing voor de uitverkorenen.⁶¹ Maar hij was niet altijd even duidelijk en consequent in zijn uitverkiezingsleer. Enerzijds stelde Bullinger dat God mensen uitverkoos tot verlossing en ontkende hij de vrije wil, anderzijds wilde hij zowel de Goddelijke integriteit en de menselijke verantwoordelijkheid standhouden.⁶² Dit wordt genoemd het dilemma van Bullinger. Bullinger was in deze zoekende. Bij hem ging het om God die als de Almachtige een ware gemeenschap van gelovigen wilde formeren, waarvan alle mensen deel uitmaakten door middel van de doop. Zij die deel uitmaakten van deze ware gemeenschap van gelovigen zijn door God uitverkoren. Tevens waren de mensen zelf verantwoordelijk voor het dienen van God. Voor dit dilemma zocht hij een theologische oplossing.

Dopersen vermeden bijna allen de leer van de uitverkiezing.⁶³ Zij benadrukten heiliging, het navolgen van Christus en de “martyr-minded members” van de “Gemeinde”, zoals dopersen de kerk liever noemden. Marpeck sprak zich uit tegen de leer van de uitverkiezing. Hubmaier was daarin gematigder. Wat echter blijkt is dat de leer van uitverkiezing van Bullinger overeenkomsten vertoont met het denken van Marpeck en vooral met Hubmaier.

Bullingers eigen oplossing voor zijn theologisch dilemma was het onderscheiden van Gods voorkennis van Gods voorbeschikking. Op deze manier construeerde hij in 1536 de leer van de enkele predestinatie.⁶⁴ Deze leer hield in dat God in Christus mensen verkoos tot heil. Mensen weigerden de verlossing niet omdat God dit had voorbeschikt. Wel had God de kennis welke mensen de verlossing zouden weigeren. De mens zondigde dus uit eigen vrije wil. Daaruit volgde dat zij die in Christus zijn, de gelovigen en daarmee de uitverkorenen zijn. Geloof, als gave van God, was het bewijs van de uitverkiezing en uitverkiezing werd openbaar door geloof.⁶⁵

⁵⁹ Baker, 28-30.

⁶⁰ Baker, 52.

⁶¹ Baker, 53.

⁶² Baker, 28-31.

⁶³ Williams 93. Met uitzondering van enkelen onder de Pools sprekende dopersen, bij wie geluiden van uitverkiezing waarneembaar zijn. Williams, 1274-1275. Daarnaast noemt Marpeck de “walbrediger” in Von jähren Gerichten und Urteilen (Judgment and Decision, 1542/1543). Dat zijn zij die de uitverkiezing predikten.

⁶⁴ Baker, 31.

⁶⁵ Baker, 32-33, 37, 45, 46.

De uitverkiezingsleer van Bullinger moet worden verstaan binnen de context van zijn verbondsleer. De uitverkorenen zijn opgenomen in het verbond door hun geloof. Door middel van de doop werd men opgenomen in het verbond. De doop is daarmee de initiatierite van opname in het verbondsvolk van God. Een kind werd door de doop opgenomen in het verbondsvolk en samen met de anderen van het verbondsvolk verplicht te geloven en een nieuw leven te leiden, zodat daardoor zal blijken wie uitverkoren is.⁶⁶ Bullinger sprak dan over “experimenteel geloof”.⁶⁷

Marpeck heeft zich uitgesproken tegen uitverkiezing. In *Von jähren Gerichten und Urteilen* (*Judgment and Decision*, 1542/1543)⁶⁸ stelde hij zich tegen de uitverkiezing zoals deze werd verwoord door de “walbrediger” (“predestinarians”, WPM 341).⁶⁹ Deze leer van uitverkiezing hield in dat God eigenmachtig bepaalt wie verloren of behouden wordt. Op grond van Gods almacht zou God het recht hebben mensen te redden en te veroordelen. Marpeck erkende Gods almacht en dat God dat recht heeft, maar wijst tegelijkertijd op Gods verbond en wil (seiner ordnung und willen) waar Hij Zijn almacht aan ondergeschikt zou hebben gesteld. Volgens Marpeck betreft dit zelfs een lastering tegen God en Zijn waarheid. Met de *ordnung und willen* van God wijst Marpeck dan op de genade van Christus. Wijzende op Kolossenzen 2:20 is deze genade dat alle mensen met Christus zijn gestorven en, in verbondenheid met Hem, nieuw leven ontvangen.⁷⁰

Eerder reageerde Marpeck in *Regenschaft seines Glaubens* (*Confession*, 1539)⁷¹ dat de leer van uitverkiezing inhoudelijk van weinig betekenis is. Zelfs het uitverkoren kind zal door persoonlijk geloof in Christus alleen worden gered van de zonde, waar ook een uitverkoren kind door besmet is. De doop is dan een getuigenis van de innerlijke overtuiging van geloof en dat iemand zijn zonden zijn vergeven.⁷² Uitverkiezing ontslaat een kind van gelovigen niet van persoonlijk geloof in Christus en het onderwijs daartoe, want ook een uitverkoren kind geboren uit christen-ouders is van geboorte geen gelovige en buiten het koninkrijk van

⁶⁶ Baker, 32-34, 47-49.

⁶⁷ Baker, 33.

⁶⁸ Pilgram Marpeck an die Schweizer Brüder: “Von jähren Gerichten und Urteilen” (1542/1543) in *Briefe und Schriften oberdeutscher Täufer 1527-1555. Das >Kunstbuch< des Jörg Probst Rotenfelder gen. Maler*, Gütersloher Verlaghaus, 2007, 200-236. (Verder genoemd: *Kunstbuch*.) “Judgment and Decision” in Klassen and Klaassen, *WPM*, 309-361. Dit werk is verwerkt in het onderdeel “Pilgram Marpeck”.

⁶⁹ “Von jähren Gerichten und Urteilen” in *Kunstbuch*, 222.

⁷⁰ Ibid. *WPM*, 341-342.

⁷¹ “Confession of 1532” in William Klassen and Walter Klaassen, translated & edited), *The Writings of Pilgram Marpeck*, 107-157. (Verder genoemd: *WPM*.) Dit werk is verwerkt in het onderdeel “Pilgram Marpeck”.

⁷² *WPM*, 153.

Christus. Daarom benadrukt Marpeck dat geloofsonderwijs uiterst belangrijk is. De opdracht van onderwijzen, geloven en dopen geldt alle ongelovigen.⁷³ Daarmee vervalt volgens Marpeck de inhoudelijke betekenis van uitverkiezing, de uitverkiezing daarmee opvattende als een eigenmachtige verkiezing tot redding.

5

Hubmaier keerde zich ook tegen de gedachte van uitverkiezing in *Ein Gespräch Balthasar Hubmörs von Fridbert auf Zwingli's Taufbüchlein (Dialogue with Zwingli's Baptism Book, 1526)*.⁷⁴ Met uitverkiezing wordt bedoeld de leer dat God tevoren heeft geweten wie Hij heeft uitgekozen voor de eeuwigheid. Dit zou voor Zwingli ook reden zijn kinderen te dopen.

10

Zwingli veronderstelde geloof bij kinderen, wat voor hem de kinderdoop legitimeerde.

Zwingli beargumenteerde dat zij die door Johannes de Doper waren gedoopt ook hun kinderen lieten dopen.⁷⁵ Tevens beargumenteerde hij dat niemand immers weet op welke manier God werkzaam is in kinderen.⁷⁶ Geloof echter, moet blijken. Daarom was onderwijs belangrijk. Hubmaier reageerde dat het niet aan de mens is te vragen op welke manier Gods

15

Geest werkzaam is in jonge kinderen, evenals de vragen of kinderen de Geest hebben ontvangen of God toebehoren of niet. God wist van tevoren wie Hij van eeuwigheid verkozen heeft (wann Gott ways wolhe er von ewigtait erwelet hat).⁷⁷ Vervolgens laat Hubmaier de gedachte van de uitverkiezing los, want de Schrift geeft ons daarover geen duidelijkheid (so haben wir auch Ehain helie Schriffe darvon).⁷⁸ en benadrukt hij het onderwijs tot bekering.

20

Voor hem was de gedachte belangrijker dat God alle mensen de mogelijkheid heeft gegeven kinderen van Hem te worden. Daarbij benadrukt hij dat geloven een werk van God is en niet van mensen. De wedergeboorte, waar de waterdoop van getuigt, is een werkzaamheid van God.⁷⁹

25

Door te stellen dat God van tevoren heeft geweten wie Hij van eeuwigheid heeft uitverkoren spreken Hubmaier en Bullinger elkaar, weliswaar onbedoeld, na. Als Marpeck stelt dat God Zijn almacht en Zijn recht mensen eigenmachtig te redden of te veroordelen ondergeschikt te hebben gemaakt aan Zijn verbond en wil, spreken hij en Bullinger elkaar na. In de overtuiging

⁷³ WPM, 155. Dit werk is verwerkt in het onderdeel "Debat Hubmaier en Zwingli".

⁷⁴ Hubmaier, "Dialogue with Zwingli's Baptism Book" in H. Wayne Pipkin and John H. Yoder, *Balthasar Hubmaier, Theologian of Anabaptism*, Scottdale, pa, Waterloo, ont.: Herald Press 1989, 166-233.

⁷⁵ Pipkin and Yoder, 202.

⁷⁶ Pipkin and Yoder, 203.

⁷⁷ *Gesprech*, https://books.google.nl/books?id=cnM8AAAACAAJ&hl=nl&redir_esc=y (12-08-2016), 37.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Pipkin and Yoder, 203-204.

van Bullinger dat de uitverkorenen zijn opgenomen in het verbond vanwege hun geloof en door middel van de doop zijn opgenomen in het verbond, klinken dezelfde woorden als in de overtuiging van de dopersen. Wat het denken van Bullinger enerzijds en dat van Hubmaier en Marpeck anderzijds onderscheidt is de doop. In *Covenant of God* blijkt dat Bullinger uitgaat van “experimenteel geloof”, op grond waarvan kinderen mogen worden gedoopt. Door de doop zouden kinderen dan deel uitmaken van het verbondsvolk.⁸⁰ Zowel Bullinger als dopersen belijden dat God als Almachtige een ware gemeenschap van gelovigen formeert. Zowel Bullinger als dopersen belijden de doop als initiatierite voor het verbond en de kerk (gemeente) als verbondsgemeenschap. Echter, de inhoudelijk betekenis van de doop kenmerkt het verschil tussen Bullinger en de dopersen. Daarnaast moet worden gezegd dat het geloof door Bullinger vooral wordt beschreven als het voldoen aan verplichtingen.⁸¹ Een term die dopersen vreemd is.

15 **3. Drie onderdelen van verbondstheologie**

Bullinger heeft een verbondstheologie geschreven, gebruikmakende van de theologische contouren die Zwingli had verwoord over verbond. Marpeck werkte een doperse verbondstheologie uit. In de vroege periode van de reformatie ontstonden op deze manier twee vormen van verbondstheologie die tekenend zijn voor twee richtingen binnen het protestants christendom. Deze beide vormen van verbondstheologie kenmerken zich door de volgende drie onderdelen. Als eerste het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit. Vervolgens de vraag naar de identiteit van de kerk en ten derde de vraag naar de betekenis van de doop. In deel 2 “de introductie Heinrich Bullinger en schets van zijn verbondstheologie” is kennisgemaakt met deze drie onderdelen. In dit onderdeel worden deze drie onderdelen nader uitgewerkt om in het derde onderdeel van dit onderzoek te dienen als aanzet voor een baptistische verbondstheologie.

3.1. Continuïteit en discontinuïteit in de verbondstheologie van Bullinger

30 Zoals in bovenstaande verwerkt benadrukte Bullinger dat er sprake is van één verbond. Dit ene verbond is God begonnen met Adam en is de geschiedenis door voortdurend vernieuwd.

⁸⁰ McCoy and Baker, 106-107, 108, 131, 132

⁸¹ McCoy and Baker, 111, 112, 116, 127

Dit ene verbond was van het begin af aan een bilateraal verbond. De geschiedenis van het verbond is identiek aan de geschiedenis van verlossing wat de geschiedenis van Gods volk is. Daarmee is er feitelijk geen sprake van een oud of nieuw verbond. Sinds de komst van Christus was er sprake van een nieuw verbond, wat inhoudelijk een continuering was van het oude verbond. Bullinger benadrukt één continuërend verbond dat door Gods genade voortdurend werd vernieuwd wanneer zich ingrijpende situaties voordeden die het verbond van God geweld hadden aangedaan. Dit ene verbond was voor Bullinger de theologische drager van de verhouding tussen God en Zijn volk.

10 Door het benadrukken van het verbond werd de Bijbel tot “boek van het verbond” en Gods volk “volk van het verbond”.⁸² Het bilaterale karakter van het verbond leidde tot een eenheid van geloof en verbond waar de sacramenten (besnijdenis en later doop en heilig avondmaal) van de tekenen van waren.⁸³ De sacramenten bevestigden van deelgenootschap van het verbond en herinnerden aan de verplichtingen van het verbond, waar de gelovige naar diende te leven. De eenheid van het verbond dat begon bij Adam benadrukte één geloof en één volk van God.⁸⁴ Discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond zou betekenen dat er twee verbonden zijn.⁸⁵ Dat zou getuigen van twee (of meerdere) volken van God en geen eenheid van geloof. Op grond van één continuërend verbond verklaarde Bullinger Jeremia 31:31-34. God ging een bilateraal verbond aan met de vaders. Toen Hij het verbond met Israël vernieuwde (Exodus 20 en 24) werd de wet vastgelegd op stenen tafelen en werd het verbond bevestigd met het bloed van offerdieren.⁸⁶ Het nieuwe verbond werd gemaakt met geestelijk Israël, het geestelijke zaak van Abraham (Galaten 3; Romeinen 4). God schreef Zijn wet in hun harten, zoals Hij had gedaan met de vaders voor Mozes. Dit wordt bedoeld met God gaf Zijn Geest in de harten van de gelovigen, die vanuit liefde voor God leven naar Zijn wetten.⁸⁷

25 Volgens Bullinger was het een feit dat de naamgeving van “oud en nieuw verbond”, “heilige Geest”, en “volk” niet voortkwamen vanuit de essentie van het verbond.⁸⁸ Het verbond, zoals God was begonnen met Adam, kon feitelijk zonder deze elementen, omdat de eenheid van het verbond, en de eenheid van geloof en volk van God, daarmee geweld werd aangeaan.

⁸² Baker, 55.

⁸³ Baker, 58-59.

⁸⁴ Baker, 56.

⁸⁵ McCoy and Baker, 120.

⁸⁶ Baker, 77.

⁸⁷ Baker, 78.

⁸⁸ McCoy and Baker, 120.

De eenheid van het verbond was daarmee bepalend voor het historisch perspectief van Gods verlossing. Tevens was de eenheid van het verbond tot het hermeneutisch principe van Bijbellezen geworden.

- 5 Van Hubmaier en Marpeck is het vooral de laatste geweest die geschreven heeft over de verhouding oud en nieuw verbond.

Vooraf in *Rechenschaft seines Glaubens* gaat Marpeck concreet in op het onderscheid tussen oud en nieuw testament. Hij reageerde op de status die Bucer gaf aan het oude verbond. De aanduidingen “oude en nieuwe testament” en “oud en nieuw verbond” blijken bij Marpeck 10 onderling verwisselbaar te zijn.⁸⁹ Marpeck definieert het oude verbond als “het verbond van de belofte”, waarvan de besnijdenis het zegel (Segel) was.⁹⁰ Het nieuwe verbond definieert hij als “het verbond van een goed geweten met God”,⁹¹ het verbond van een hart dat gereinigd is van zonde en gezuiverd door Christus.⁹² Van dit nieuwe verbond is de doop het getuigenis (Zeugnis). De definitie van het nieuwe verbond is ontleend aan 1 Petrus 3:21, “der Bund eines 15 guten Gewissens mit Gott durch die Auferstehung Jesu Christi”.⁹³

Marpeck zag en beschreef vooral de discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond. In *Clare Verantwortung* stelde Marpeck dat met de komst van Christus een nieuwe periode is ontstaan. Deze nieuwe periode is het nieuwe testament, ook genoemd het nieuwe, door de profeten 20 aangekondigde, verbond. Het nieuwe verbond wordt gekenmerkt door de vergeving van zonden en de uitstorting van de heilige Geest over allen die geloven.⁹⁴

In *Rechenschaft seines Glaubens* past Marpeck de gedachte van de menswording van Christus (menschheit Christi) toe op het onderscheid van oud en nieuw verbond. Onder het oude verbond (de belofte; het oude testament) leefde men vanuit geloof en in hoop. Sinds de 25 menswording van Christus is het nieuwe verbond gekomen (verbond van een goed geweten met God; nieuwe testament). De gelovigen leven door geloof in Christus in het nieuwe verbond met God dankzij de heilige Geest. In de doop wordt hiervan getuigenis afgelegd.

⁸⁹ Klassen and Klaassen, *The Writings of Pilgram Marpeck* (Wipf and Stock Publishers, Eugene, Oregon, 1978), 60, 108-109, 112. (Verder vermeld als Klassen and Klaassen, *WPM*.) Rollin Stely Armour, *Anabaptist Baptism, A Representative Study* (Wipf & Stock Publishers, Eugene, Oregon, 1998 [Herald Press, 1998]), 114.

⁹⁰ Klassen and Klaassen, *WPM*, 109.

⁹¹ Klassen and Klaassen, *WPM*, 112.

⁹² Armour, 115.

⁹³ *Die Bibel oder die ganze heilige Schrift des Alten u Neuen Testaments nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers* (Privileg. Mürttemb. Bibelanstalt, Stuttgart, 1937).

⁹⁴ William Klassen and Walter Klaassen, *WPM*, 60-61.

Vanwege de menswording van Christus benadrukte Marpeck de discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond. Met de komst van Christus is er een nieuwe tijd aangebroken:⁹⁵ een nieuw verbond, een nieuwe verhouding tussen God en de gelovigen.

5 Daarnaast heeft de heilige Geest een prominente rol in het verbondsdenken van Marpeck. In *Rechenschaft seines Glaubens* beschrijft hij dat de Geest het onderscheid weergeeft tussen oud verbond en nieuw verbond. Onder het oude verbond klonk de toezegging van de uitstorting van Gods Geest. Het kenmerkende van het nieuwe verbond is, volgens Marpeck, dat de Geest van Christus is uitgestort op allen die geloven in Christus.⁹⁶ God wil de Geest
10 uitstorten opdat zij die geloven Hem zullen kennen. Het is de Geest die de wet van God schrijft in het hart van de gelovigen, in tegenstelling tot het oude verbond. Zoals Marpeck verwoordt zal de kennis van Christus in het hart van de gelovige hem transformeren tot volgeling van Christus.⁹⁷

In plaats van de besnijdenis, als bezegeling van het oude verbond, heeft het geloof in de
15 openbaring van Christus het hart van de gelovigen besneden, zodat zij kinderen van God zijn.⁹⁸ Daarmee is de rol van de heilige Geest ook bepalend voor het ondergaan van de doop. Want zij die innerlijk zijn gedoopt met geloof door de Geest van Christus, verlangen volgens Marpeck, de uiterlijke doop te ondergaan en de viering van het avondmaal, dat door Christus is ingesteld.⁹⁹

20 Concluderend moet worden gesteld dat Bullinger een continuïteitsmodel van het verbond heeft opgesteld en Marpeck een model van discontinuïteit. Deze twee modellen staan tegenover elkaar, terwijl beide modellen elkaar niet uitsluiten. Enerzijds moet met Bullinger worden gezegd dat God een eeuwig verbond is aangegaan, wat het continuïteitsmodel
25 onderstreept. Anderzijds spreekt de Schrift over een nieuw verbond waarin de heilige Geest een prominente rol vervult, wat de discontinuïteit lijkt te benadrukken.

Daarnaast beschreef Bullinger op structurele manier de kern van het verbond. een structurele kern weer van het verbond, dit in tegenstelling tot Marpeck. Voor Marpeck was verbond vooral een vorm van relatie, gebaseerd op de genade van God en het geloof van de
30 volgelingen van Jezus. Bij Bullinger bestond de kern van het verbond uit beloften van God,

⁹⁵ Klassen and Klaassen, *WPM*, 60.

⁹⁶ Klassen and Klaassen, *WPM*, 60-62.

⁹⁷ Klassen and Klaassen, *WPM*, 61.

⁹⁸ Klassen and Klaassen, *WPM*, 109, 116-117.

⁹⁹ Klassen and Klaassen, *WPM*, 65.

die dienen te worden beantwoord met geloof. De drie beloften als kern van het verbond zijn, zoals beschreven in Genesis 17: de belofte van een volk (nakomelingen van Abraham), de belofte van het land (Kanaän) en de belofte dat God Zich verbindt aan Zijn volk.¹⁰⁰ De vraag hoe deze drie beloften van het oude verbond zich verhouden tot het nieuwe verbond leidt de
5 aandacht opnieuw naar het onderscheidt tussen continuïteit en discontinuïteit van oud en nieuw verbond. De verhouding continuïteit en discontinuïteit tussen oud en nieuw verbond blijkt een essentieel onderdeel te zijn van verbondstheologie in het algemeen en dient nader te worden onderzocht.¹⁰¹ Daarnaast is het opmerkelijk te noemen dat Bullinger en dopersen dezelfde verwoording gebruikten in het beschrijven van verbond, geloof en doop, terwijl de
10 inhoud van de verwoording van elkaar verschilde. Indien, hypothetisch gesteld, de afstand tussen reformatorischen en dopersen wordt getracht te overbruggen, dan is een debat over de inhoudelijke verwoording wenselijk. Om tot een baptistische verbondstheologie te komen zal dat debat dienen plaats te vinden.

15

3.2. Identiteit van de kerk volgens Bullinger

Zich baserend op Augustinus, stelde Bullinger dat er één volk van God is, de kerk, gered door geloof vanaf Adam tot het einde van de wereld.¹⁰²

20 = dient nog te worden uitgewerkt

3.3. Betekenis van de doop volgens Bullinger

Betreffende de doop stond bij Bullinger, evenals bij Zwingli, voorop dat de doop in de plaats
25 was gekomen van de besnijdenis. De eerste betekenis van de doop was evenals de besnijdenis een teken van het zijn van volk van God.¹⁰³ De besnijdenis had een bilaterale betekenis: het stelde verplichtingen aan God en mens.¹⁰⁴

Baker wijst erop dat Bullinger betreffende de doop in eerste instantie leunde op Tertullianus' *De paenitentia* (de bekering). Tertullianus noemt de doop een teken van bekering. In zijn werk

¹⁰⁰ McCoy and Baker, 108-110.

¹⁰¹ Zie Liebrecht P. Hellinga, De verhouding tussen het oude verbond en het nieuwe verbond als sleutel voor het verwoorden van de betekenis van doop, november 2015, www.academia.edu.

¹⁰² Baker, 20.

¹⁰³ Baker, 7.

¹⁰⁴ Baker, 6.

Von dem Touff noemt Bullinger de doop een zetel van geloof.¹⁰⁵ Bullinger heeft Tertullianus niet vaak als bron gebruikt, omdat, zoals Baker verklaart, dopersen ook Tertullianus konden lezen¹⁰⁶ en Tertullianus gedachten over de doop meer het doperse standpunt leken te verdedigen.

5 = dient nog te worden uitgewerkt

10

15

Voorstel Bibliografie

20 Baker, J. Wayne, *Heinrich Bullinger and the Covenant: the other reformed tradition*, Athens, Ohio: Ohio Universatiy Press, 1980.

Campi, Emidio (Hrsg.), *Heinrich Bullinger und seine Zeit, Ein Vorlesungreihe*, Theologischer Verlag Zürich, 2004.

25

Staedtke, Joachim, *Die Theologie des jungen Bullinger*, Zwingli Verlag Zürich, 1962.

McCoy, Charles S. and Baker, J. Wayne, *Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition; Foundationhead of Federalism*, Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1991.

30

Steinmetz, David C., *Reformers in the Wings*, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1971.

35 Bromilley, G.W., *Zwingli and Bullinger; Library of Christian Classics*, Louisville, London: Westminster John Knox Press, 2006.

Urs B. Leu, "Bullinger and the Anabaptists", <http://www.anabaptist.ch/e-f/documents-in-english/Bullinger%20and%20Anabaptists.pdf>. (19-04-2016.)

40 Leu, Urs B. und Scheidegger, Christian (Hrsg.), *Die Züricher Täufer 1525-1700*, Theologischer Verlag Zürich, 2007.

¹⁰⁵ Baker, 21-22.

¹⁰⁶ Baker 22.

Karlberg, Mark W., *Covenant Theology in Reformed Perspective, collected essays and book reviews in historical, biblical, and systematic theology*, Wipf and Stock Publishers, 2000.

- 5 O.H. de Vries, *Leer en Praxis van de vroege dopers, uitgelegd als een theologie van de geschiedenis*, Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra, 1982.